

İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi*

Kenan Sevinç**, Ali Ulvi Mehmedoğlu***

Öz: İnançsızlık, dini veya spiritüel herhangi bir inanca sahip olmamak, doğaüstü bir gerçekliği kabul etmemek, aşkın varlık/varlıklara inanmamak şeklinde tanımlanabilecek tutumların genel adıdır ve ateizm, agnostisizm, apateizm gibi tiplere ayrılmaktadır. Yapılan araştırmaların önemli bir kısmı, inançsızların 70%'den fazlasının sonradan inançsız olduğunu göstermiştir. İnançlı bir bireyin zamanla nasıl inançsız olduğu sorusuna verilen cevapların büyük kısmı, entelektüel gelişimin buna yol açtığı şeklindedir. Bu araştırmada, inançlılardan ve inançsızlardan oluşan 502 kişiye anket uygulanmış ve 32 inançsız ile mülakat yapılmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde, inançsızlığa yönelmede çevresel faktörlerin entelektüel faktörleri öncelediği, çevresel faktörlerin etkisiyle inançsız olan bireylerin daha sonra inançsızlıklarını rasyonel olarak gerekçelendirmeye çalıştıkları ve inançsızların entelektüel faktörleri ön plana çıkarma eğilimi sergiledikleri tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İnançsızlık, ateizm, agnostisizm, çevresel, entelektüel, psikososyal, afektif.

Abstract: *Nonbelief* is the general term for such attitudes as atheism, agnosticism, and apatheism, all of which means the absence of religious or spiritual beliefs; the absence of belief in supernatural beings or God/gods; and the non-acceptance of any reality beyond matter. Most of the research in this field shows that more than 70% of nonbelievers are deconverted from belief to nonbelief. The majority of answers given to the question of how believers become nonbelievers over time involve intellectual development. In this study, 502 believers and nonbelievers, participated in the survey, and 32 nonbelievers were interviewed. Findings show that social and emotional factors have priority over intellectual factors in terms of being a nonbeliever. Those who became nonbelievers due to social factors tried to justify their nonbelief rationally, whereas nonbelievers tended to give intellectual factors.

Keywords: Nonbelief, atheism, agnosticism, social, intellectual, psychosocial, affective.

* Bu makale, Kenan Sevinç'in "Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi" başlıklı doktora tezinden çıkarılmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı. E-posta: kssevinc@gmail.com Adres: ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi, Çanakkale.

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı. E-posta: aliulvi@marmara.edu.tr Adres: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Giriş

İnançsızlık (*unbelief, nonbelief, disbelief*)¹, dini veya spiritüel bir inanca sahip olmamak anlamındaki ateizm, agnostisizm, apateizm gibi yaklaşımların genel adı olarak kullanılmaktadır. Özellikle kültürel çeşitliliğin olduğu ülkelerde kendini dindarlık yerine bu yaklaşımlarla tanımlama eğilimleri yükselmiştir. Günümüzde artık bazı insanlar kendini “ne dindar ne de spiritüel” şeklinde tanımlamaktadır. Bugün, dünya genelinde yaklaşık 500 milyon inançsız olduğu düşünülmektedir (Zuckerman, 2007, s. 55; Keysar ve Navarro-Rivera, 2013, s. 553). Batılı ülkeler arasında yalnızca Amerika’da teistlerin oranı genel popülasyonda büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Avrupa ülkelerinde ise din dışı aidiyetler düzenli olarak ve hatta bazen radikal biçimde artmaktadır (Brown, 2013, s. 232; Vermeer, 2013, s. 80). Kurumsal din mensubiyeti, başta Batı Avrupa olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde düşmektedir (Baker ve Smith, 2009, s. 719; Hunsberger ve Altemeyer, 2006). Türkiye’de Tanrı’ya inanmayanların oranı %1 ile 2 arasındadır (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2009, s. 8) ve herhangi bir dine inanmayanların oranı %3 olarak tespit edilmiştir (Çarkoğlu ve Toprak, 2000, s. 13). Eurobarometer (2005) ve ISSP (2008) verileri, Türkiye’de yaklaşık %2 civarında inançsız olduğunu ve bu oranın giderek arttığını göstermektedir. Ertit (2015), Türkiye’nin gün geçtikçe sekülerleştiğini ve dinden uzaklaştığını iddia etmektedir. Türkiye’de geleneksel toplum yapısı hızla değişmektedir. Bu değişim gelenekselden sekülere doğrudur. Türkiye’de sekülerleşme ve buna eşlik eden dinden uzaklaşma, daha önceki dönemlere göre daha yüksek bir trende sahiptir. Bu nedenle, inançsızlık oranlarındaki artışın psikososyal sebeplerinin neler olduğunu ve bu sebeplerin hangilerinin diğerlerini öncelediğinin ortaya konulması, din psikolojisi alanı açısından oldukça önemlidir.

Kişisel bir Tanrı inancının veya kutsala dair var olan inançların, doğaüstü herhangi bir gerçekliğin, herhangi bir sonsuz üstün varlık fikrinin ve ruhların reddedildiği tüm yaklaşımlara genel itibariyle “inançsızlık” denilmektedir. Tıpkı dindarlık gibi, inançsızlık da çok boyutludur ve farklı tipleri vardır (Bkz. Baker ve Smith, 2009; Silver, 2013; Hunsberger ve Altemeyer, 2006; Oser, 1994; Hadaway, 1989; Keysar, 2014). İnançsızlık tipleriyle ilgili yapılan araştırmalar çok farklı tasnifler ortaya koysa da inançsızların temelde iki ana gruba ayrıldıkları görülmektedir; ateist ve agnostik. İnançsızlık denildiğinde akla çoğunlukla ateizm gelmektedir. Ateizm, en kısa tanımıyla, Tanrı’ya (theos) inanmamaktır. Bazıları için ateizm, teizmin iddialarını reddetmekten başka bir şey değildir (Cliteur, 2009, s. 5; Hurth, 2007, s. 1). Fakat ateizm günümüzde Tanrı’yı reddetmenin yanında ruhu ve aşkın olan her şeyi de reddeder, evrenin tesadüfen, madde ve doğal fiziki güçlerin etkisiyle meydana geldiğini kabul eder (Bolay, 1996, s. 386-387; Cevizci, 2000, s. 89-90). Bu anlamdaki ateizm veya genel adıyla inançsızlık, modern döneme ait bir kavramdır ve 19. yüzyıldan itibaren bir ideoloji, bir dünya görüşü, bir yaşam tarzı olarak kendine yer bulmuştur (Bkz. Bremmer, 2007; Hyman, 2010; Hyman, 2007).

İnançsızlık, yalnızca dini/spiritüel bir inanca sahip olmamak (*religious unbelief*) anlamında inançsızlıktır; yani mutlak anlamda bir inanç yokluğunu ifade etmemektedir. Her ne kadar bazı araştırmacılar, ateizmin bir inanç olarak görülmesine karşı çıksalar da (Smith, 1979, s.

1 İnançsızlık kavramının İngilizcede “unbelief” ve “nonbelief” olmak üzere iki karşılığı bulunmaktadır. Çoğunlukla, ABD kaynaklı yayınlarda “nonbelief”, Avrupa kaynaklı yayınlarda ise “unbelief” kullanılmaktadır.

14; Bullivant, 2013, s. 13), araştırmacıların önemli bir kısmı inançsızlığı veya özeldede ateizmi Tanrı'nın yokluğuna dair bir "inanç" olarak görmektedir (Streib ve Klein, 2013, s. 714; Rümke, 1952, s. ix; Scobie, 1994, s. 87-89; Özakpınar, 1999, s. 18-19). İnanç ve inançsızlık temelde epistemolojik olarak aynı statüdedir (Nielsen, 2008, s. 246). Wulff'a (1999) göre inancın iki temel bileşeni vardır: müphem ve değişken bir *obje* ve bu objeye yönelik *tutum*. Dolayısıyla iki ihtimal vardır: farklı kanı derecelerinde objenin varlığını tasdik etmek veya inkâr etmek. Burada objenin varlık veya yokluğunun bilinemeyeceği yönünde bir tutum da sergilenebilir ama bu tutum inkâr ile aynı statüdedir (s. 1-8). Müphem obje olan Tanrı'nın varlığını inkâr etmek anlamındaki inançsızlık, Tanrı'nın varlığını kabul etmek gibi bir tutumdur (Ganzevoort, 1994, s. 24). Buna, Tanrı'nın veya doğauştü herhangi bir gücün ve madde ötesinde bir gerçekliğin varlığına inanmamak ya da yokluğuna inanmak anlamında bir tutum diyebiliriz. Bu tutum bazı inançlar ihtiva eder ki bu inançlardan en önemlisi, Tanrı'nın veya doğauştü nihai bir gücün olmadığına inanmaktır.

İnançsızlığın bir tutum olarak kabul edilmesi, bireylerin nasıl inançsız olduklarını izah etme konusunda araştırmacılara birçok ipucu sunmaktadır. Bireyin inançsızlığa yönelmesi ve inançsız olması, temelde bir tutum değişimidir. Tutum, herhangi bir olaya veya olguya yönelik, düşüncelere, lehte vealeyhte değerlendirmelere ve tepkilere verilen ortak isimdir. Tutumlar, *duygusal*, *davranışsal* ve *bilişsel* bileşenlerin bir araya gelmesiyle oluşur (Atkinson vd, 2010, s. 625). Duygusal ve sosyal boyutu olmayan, salt bilişsel bir zemin üzerine inşa edilmiş inançsızlıktan bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Allport'un (2004) belirttiği gibi "duygu ve değer olmaksızın sadece bir argüman etrafında bireyin bir inanç sistemi inşa etmesi mümkün değildir" (s. 154). Duygu bileşeni, tutum nesnesiyle ilgili olumlu ve olumsuz duygulardan; davranış bileşeni, tutum nesnesiyle bağlantılı yönde edimlerden; düşünce bileşeni ise tutum nesnesiyle ilgili bilgi, düşünce ve inançlardan oluşur. Aynı şekilde tutumu meydana getiren veya tutum değişikliğine neden olan üç temel faktör grubu bulunmaktadır. Bunlar bazı araştırmacılar tarafından etkisel/duyuşsal (*affective*), bilişsel (*cognitive*) ve davranışsal (*behavioral*) olarak da ayrılmaktadır (Shand, 2000, s. 88).

İnançsızların yaklaşık %70'i hayatlarının bir döneminde Tanrı'ya inanmış kişilerdir (Streib ve Klein, 2013, s. 716); fakat daha sonra çeşitli faktörlerin etkisiyle dini/spiritüel inançlarından vazgeçerek inançsızlığa yönelmişlerdir. Bireylerin hangi faktörlerin etkisiyle inançsız olduklarına ilişkin literatür incelendiğinde, inançsızlığın nedenlerine dair geniş bir yelpazenin mevcut olduğu görülmektedir. Fakat tüm bu nedenleri/faktörleri, tutum bileşenlerini dikkate alarak üç ana başlık altında toplamak mümkün gözükmemektedir: (1) çevresel faktörler (davranış boyutu), (2) pisişik/duygusal faktörler (duygu boyutu), (3) entelektüel/bilişsel faktörler (düşünce boyutu). Bu noktada tartışma, hangi faktör grubunun inançsızlığa yönelmede daha etkili olduğu sorusu etrafında yürütülmelidir. Birçok araştırma, eğitim düzeyi ile inançsızlık arasında pozitif anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir (Beit-Hallahmi ve Argyle, 1997; Silver, 2013; Smith, 2011; Baker ve Smith, 2009; Beit-Hallahmi, 2007; Keysar ve Navarro-Rivera, 2013; Hunsberger ve Altemeyer, 2006; Caldwell-Harris, 2011). Eğitimin, kitap okumanın, gelir düzeyinin yüksek olmasının dini inkârdede önemli faktörler olduğu düşünölmektedir (Aydın, 1995). Tüm bu bulgulardan hareketle, eğitim düzeyinin artmasıyla birlikte bireyin entelektüel olarak geliştiği ve böylece daha eleştirel düşündüğu, temelsiz

inançlardan vazgeçtiği, bilimsel bilgiye daha fazla önem ve değer verdiği ve nihayetinde de Tanrı inancından vazgeçtiği düşünülmektedir. Bu yaklaşım, inançsızlığa yönelmede entelektüel faktörlerin başat rol oynadığını, yani inanç konusundaki tutum değişiminin bilişsel (*cognitive*) olduğunu, kişinin düşüncelerinin değişmesiyle tutumunun değiştiğini iddia etmektedir. Eğitim düzeyi arttıkça, yeni fikirler edindikçe, muhakeme gücü geliştikçe, farklı fikirlere maruz kaldıkça ve eleştirel düşünmeye başladıkça kişi inancından vazgeçecektir. Bu şekilde inançsız olan birey daha sonra yeni tutumuna uygun davranışlar geliştirecek ve artık "Tanrı yokmuş gibi" yaşayacaktır. Peki süreç gerçekten böyle mi işlemektedir? Çünkü bazı araştırmacılar entelektüel gelişim ile inançsızlık arasında nedensel bir ilişki olduğunu düşünmemektedir ve bazı araştırmalarda eğitim düzeyi ile inançsızlık arasında pozitif anlamlı bir korelasyon tespit edilememiştir (Streib ve Klein, 2013; Uecker vd., 2007; Cragun vd., 2012; Keysar ve Navarro-Rivera, 2013; Farias, 2013). İnançsızlığın nedenlerine dair yapılan araştırmalarda ikinci bir görüş, entelektüel faktörlerin değil, çevresel faktörlerin, yani sosyalleşmenin, aile ilişkilerinin, toplumsal yapının, dini geçmişin ve benzeri unsurların daha etkili olduğu yönündedir (Brown, 1966; Mauss, 1969; Beit-Hallahmi ve Argyle, 1997; Caplovitz ve Sherrow, 1977; Oser, 1994; Voas ve McAndrew, 2012; Spray ve Marx, 1969; Wilson ve Sherkat, 1994; Shand, 2000). Bu ikinci yaklaşım, inançsızlığa yönelmede çevresel veya duygusal faktörlerin başat rol oynadığını, yani inanç konusundaki tutum değişiminin afektif (*affective*) olduğunu, kişinin çeşitli faktörlerin etkisiyle davranışlarını değiştirdiğini ve davranışlarının değişmesiyle de tutumunun değiştiğini iddia etmektedir. Her birey bir kültürden gelmekte ve sosyal bir çevrenin içinde yaşamını sürmektedir. Sosyalleşmenin, sosyal etkinin, sosyal uyumun, model almanın etkisiyle davranışlar geliştiririz. Bu şekilde inançsızlığa yönelen birey daha sonra yeni tutumuna uygun düşünceler geliştirir ve artık inançsızlığını rasyonel olarak gerekçelendirir.

Her iki görüşe dair bulgular dikkate alındığında karşımıza bazı sorular çıkmaktadır:

- 1- İnançsızlığa yönelmek bir tutum değişimi ise, bu tutum değişimi çoğunlukla bilişsel midir yoksa afektif midir?
- 2- Niçin birçok araştırmada inançsızların eğitim düzeyi daha yüksek çıkmaktadır?
- 3- İnançsızlığın nedenlerine dair yapılan araştırmalarda, entelektüel faktörlerin ön plana çıkmasının sebebi nedir?

Bu araştırmada yukarıdaki sorulara cevap aranması hedeflenmektedir.

Metot

Bu çalışmada dokümantasyon ve tarama metodu kullanılmıştır. Öncelikle ateizm, agnostisizm, ve inançsızlık psikolojisi konularıyla ilgili literatür taraması yapılmış, elde edilen veriler değerlendirilmiş ve hipotezler oluşturulmuştur. Daha sonra saha araştırmasına geçilmiştir. Din psikolojisi literatüründe, konuyla ilgili daha önce yapılan araştırmalar incelendiğinde katılımcıların genellikle entelektüel sebepleri ön plana çıkardıkları görülmüştür. Böyle bir sonucun ortaya

çıkmasında *Hawthorne Etkisi*² olabileceği düşünülerek, bu araştırmada inançsızlığın nedenlerini daha iyi tespit edebilmek için hem nicel hem de nitel araştırma yapılması kararlaştırılmıştır. Araştırmada hem ansal tarama hem de ilişkisel tarama yapılmıştır. Nicel araştırma kapsamında, önce anket uygulanmıştır. Ankete katılanlardan gönüllü olanlarla mülakat yapılmıştır. Mülakatlarla, inançsızlığın nasıl oluştuğu ve geliştėđi, inançsızlığa etki eden faktörlerin neler olduğu ve bu faktörlerin hangilerinin diğerlerini öncelediği araştırılmıştır.

Anket verileri dikkate alınarak örneklem grubu, öncelikle inançsızlar ve inançlılar (İ) şeklinde ikiye ayrılmış ve bu iki grubun verileri karşılaştırılmıştır. Daha sonra, inançsızlığa geçiş nedenlerinin daha iyi tespit edilebilmesi için, inançsızlar “inançsız olarak büyüyenler” (İB) ve “sonradan inançsız olanlar” (SİO) şeklinde iki alt gruba ayrılmıştır. İnançsızlığın nedenleri konusunda bu iki inançsız grup karşılaştırılmıştır.

İnançsızlığın yapısına ilişkin literatür taramasından sonra, bu bilgiler ışığında, araştırmanın temel hipotezi oluşturulmuştur: “*inançsızlığa yönelmede çevresel ve duygusal faktörler entelektüel faktörleri öncelemektedir.*” Bu temel hipotezle bağlantılı olarak aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H₁: İnançlılar ve inançsızlar arasında eğitim düzeyi açısından anlamlı bir fark yoktur.

H₂: İnançsızlar inançsızlık nedeni olarak, en yüksek oranda, entelektüel sebepleri göstermektedir.

H₃: İnançsız olmakla aile yapısı arasında nedensel bir ilişki vardır.

H₄: İnançsızların çoğunluğu entelektüel olarak aktif değildir.

H₅: İnançsızların çoğu çevresel veya duygusal faktörlerin etkisiyle inançsızlığa yönelmektedir.

H₆: Çevresel veya duygusal faktörlerin etkisiyle inançsızlığa yönelen bireyler, daha sonra inançsızlıklarını rasyonel olarak gerekçelendirmektedir.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, 18 yaş üstü bireylerdir. İnançlı bireyleri bulmak kolay olsa da, Türkiye’de inançsız örneklem bulmak oldukça zordur. Kişilerin inançlarını ifşa etme konusundaki zorluktan ötürü, inançsızlık veya teizmle ilgili araştırmaların birçoğunda örneklem seçiminde *kartopu (snowball)* yöntemi kullanılmaktadır (Bkz. Smith, 2013; Köse, 1997; Smith, 2011; Hunsberger ve Altemeyer, 2006). Benzeri sebeplerden ötürü bu araştırmada örneklem seçiminde önce *amaçlı* örneklemeye başvurulmuştur. Amaçlı örnekleme türlerinden *tipik ve kartopu* örnekleme türleri kullanılmıştır. Anket, Türkiye’de, Haziran 2015’te, inançsızlardan ve inançlılardan oluşan 502 kişiye uygulanmıştır. Mülakatlar, Ekim 2014 ile Temmuz 2015 tarihleri arasında, kendini inançsız olarak tanımlayan, 10 yabancı uyruklu ve 22 Türk olmak üzere 32 kişinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

Ölçme Araçları ve Analiz

Anketin ilk bölümünde kişisel bilgileri (cinsiyet, yaş, medeni hal, eğitim düzeyi, yaşadığı yer vb) tespiti yönelik soruların yer aldığı *kişisel bilgi formu* ve kişinin inanç bakımından

2 Hawthorne Effect: Bir araştırmada, katılımcılar, araştırmanın amacını bildiklerinde, “olduğu gibi” değil “olması gerektiği” gibi davranabilmektedir (Erkuş ty.: 83). Bir konudaki düşüncenin anketle tespit edilmesi, o konuda öyle davranıldığı anlamına gelmemektedir. Örneğin, bir ankette “emniyet kemeri trafik kazalarında ölüm riskini azaltır” ifadesine katılanların oranının % 90 olması, katılımcıların %90’ının emniyet kemeri takması anlamına gelmemektedir.

kendini nasıl tanımladığını ve Tanrı'ya inancını tespitiye yönelik soruların yer aldığı *inanç tanımlama formu* yer almaktadır. Akabinde kişinin dindar/spiritüel olup olmadığını, ailesiyle ilişki düzeyini ve inançsız oluş nedenlerine dair fikirlerini tespitiye yönelik ölçekler kullanılmıştır. Mülakat formu ise kişinin kendini nasıl tanımladığını ve nasıl inançsız olduğunu araştırarak sorular ihtiva etmektedir.

Dindar ve Spiritüel Olmama Ölçeği (DİSOL): Cragun ve arkadaşları (2015) tarafından geliştirilen *Nonreligious-Nonspiritual Scale*, Sevinç ve arkadaşları (2015) tarafından Türkçeye uyarlanarak DİSOL oluşturulmuştur. Ölçek dinsizliği (*non-religiosness*) ve spiritüel olmayışı (*non-spirituality*) ölçmektedir. Ölçekteki spiritüel kavramı dikey aşkınlık (*vertical transcendence*) anlamında kullanılmaktadır. Yüksek puan güçlü dindar/spiritüel olmayış ifade etmektedir. Analiz sonuçlarına göre Cronbach Alpha değeri $\alpha=,957$ olarak bulunmuştur. DİSOL puanı ile Tanrı'ya inanç arasındaki ilişki incelenmiş ve negatif anlamlı korelasyon tespit edilmiştir ($r=-,814$).

Ergenlik Döneminde Ebeveynle İlişki Ölçeği (EDEİ): Katılımcıların gençlik yıllarında, özellikle ortaokul ve lise yıllarında, ebeveynleriyle ilişkilerinin ne derece iyi olduğunu ölçmek için EDEİ geliştirilmiştir. Beşli likert tipindeki ölçek, 5 sorudan ve tek boyuttan oluşmaktadır. Ölçekten alınacak 5 puan, bireyin ergenlik döneminde ebeveynleriyle arasında iyi bir ilişkinin olduğu anlamına gelirken; 1 puan, bireyin ergenlik döneminde anne babasıyla ilişkisinde problem yaşadığını göstermektedir. Faktör analizi sonucunda ölçek maddelerinin tek bir boyutta toplandıkları ve ölçülmek istenen olguyu %47 oranında ölçtüğü tespit edilmiştir. Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değeri ,617; Bartlett's Test of Sphericity değeri $\chi^2=690,098$ ($p=,000$); iç tutarlılık değeri ise $\alpha=,696$ 'dır.

İnançsızlığın Nedenleri Ölçeği (İNÖ): Bradley (2014) tarafından geliştirilen *The Reasons of Atheist/Agnostics for Nonbelief in God's Existences Scale* (RANGES)'dan ve Altemeyer ve Hunsberger'in (1997), mürtedler üzerine yaptıkları araştırmada kullandıkları sorulardan hareketle İNÖ geliştirilmiştir. Ölçeğin üç alt boyutu şöyledir: *entelektüel* (İNÖ-1: 1, 2, 3), *çevresel* (İNÖ-2: 4, 5, 6) ve *din-dindar karşıtlığı* (İNÖ-3: 8, 9, 10, 11). Ölçeğin KMO= $,674$; Bartlett's Test of Sphericity değerleri $\chi^2=1710,716$ ($p=,000$) olarak hesaplanmıştır. Üç boyutlu ölçeğin ilgili olguyu ölçme düzeyi %64'tür. Ölçeğin toplam iç tutarlılık katsayısı $\alpha=,675$ olarak tespit edilmiştir. Alt boyutların iç tutarlılıklarını gösteren Cronbach Alpha değerleri: İNÖ-1 için $\alpha=,693$; İNÖ-2 için $\alpha=,782$ ve İNÖ-3 için $\alpha=,758$ 'dir.

Mülakat Formu: Bireylerin hayat hikâyelerini almak ve hayatlarındaki önemli dönem noktalarını tespit etmek için yarı-yapılandırılmış (*semi-structured*) mülakat formu kullanılmıştır. Mülakat formu beş ana bölümden ve 53 sorudan oluşmaktadır. Birincisi, katılımcıyı tanımlama bölümüdür. Katılımcının, inançsız olup olmadığı, inançsızlık biçimi ve benzeri bilgiler bu bölümde ele alınmaktadır. Sonraki bölüm, katılımcının hayat hikâyesine yöneliktir. Daha sonra sosyal perspektif ve entelektüelle ilgili bölümler gelmektedir.

Öncelikle, demografik veriler ile inançsızlık arasındaki ilişkilerin ölçülmesinde betimleyici istatistiklere ve frekans dağılımlarına bakılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkilerin ölçülmesi için pearson korelasyon katsayısından yararlanılmıştır. Farklı gruplar arasındaki ilişkilerin anlamlı olup olmadığını tespit etmek için, parametrik testlerde bağımsız örneklem t-test, tek yönlü varyans analizi, Fisher LSD testi, parametrik olmayanlarda ise Ki-Kare testi kullanılmış ve bu farkların etki düzeyi Cohen's D değerlerinin hesaplanmasıyla incelenmiştir.

Ölçeklerin iç tutarlılık analizleri ve açımlyıcı faktör analizleri yapılmıştır. Ayrıca ilgili olguların arasındaki nedensel ilişkilerin araştırılması için regresyon analizi yapılmıştır. Yarı-yapılandırılmış görüşme yapıldığı için, mülakat verilerinin değerlendirilmesi aşamasında hem içerik analizi hem de betimsel analiz yapılması uygun görülmüştür.

Bulgular ve Yorum

Ankete katılanların % 70'i erkektir ve yaş ortalaması 30'dur (SD=10,9). Katılımcıların yaklaşık yarısı (%53) lisans veya lisansüstü mezundur. Gelir durumuna bakıldığında, katılımcıların hemen hemen yarısının (%49), 1000 ile 3000 lira arasında aylık gelire sahip olduğu görülmektedir. Büyükşehirde yaşayanların oranı, diğerlerine göre oldukça yüksektir (%55,8). Katılımcıların %66'sının bekâr olduğu görülmektedir. Katılımcıların %14'ü, hiçbir zaman bir dine mensup olmadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların şimdi veya daha önce mensup oldukları dine bakıldığında, en yüksek oranın %71,7 ile Sünni İslam olduğu görülmektedir.

Mülakatlara katılanların 10'u yabancı uyruklu ve 22'si Türk uyrukludur. Katılımcıların % 65'i erkektir ve yaş ortalaması 30'dur (SD=12). Eğitim durumu açısından bakıldığında, katılımcıların çoğunluğunun (%44) lisans mezunu olduğu görülmektedir. Mülakata katılanların %68'i bekârdır ve eskiden bir dine mensup olanların oranı %75'tir. Dinlere göre dağılıma bakıldığında %21 Hristiyan, %43 Sünni Müslüman ve %9 Alevidir. Katılımcıların %50'si aylık 1000-3000 lira arası bir gelire sahiptir ve %81'i büyükşehirde yaşamaktadır.

Örneklemin %63,5'i inançsızdır. Bunlar arasında ateistik tavra sahip olanların ("Tanrı'ya inanmıyorum" diyenlerin) oranı %40,6 ve agnostik tavra sahip olanların ("Bir Tanrı'nın olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu olduğuna inanmıyorum" diyenlerin) oranı ise %22,9'dur. İnançsızlar kendilerini tanımlamak için farklı etiketler (*label*) kullanmaktadır. İnançsızlar arasında "ateist" etiketinin kullanılma oranının %67,08 ve "agnostik" etiketinin kullanılma oranının %21,94 olduğu tespit edilmiştir. Tanrı'ya inançla DİSOL puanı arasında negatif anlamlı korelasyon ($r=-,801$ $p=,000$) vardır. DİSOL puanı 3 ve aşğısında olanlar kendilerini dindar ve/veya spiritüel olarak tanımlarken, yüksek DİSOL puanı alanlar kendilerini ateist veya agnostik olarak tanımlamaktadır.

Demografik Veriler

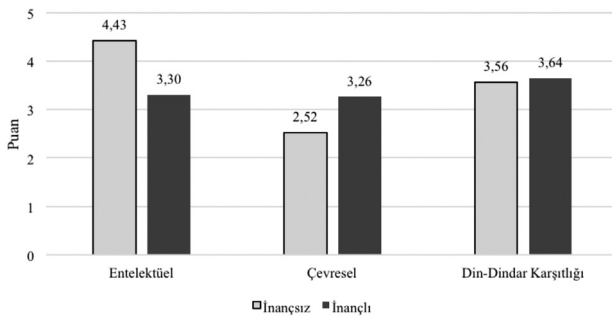
Örneklemin demografik verileri incelendiğinde, inançsızların genel profilinin, daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla birebir örtüşmediği görülmektedir. İnançsızlık oranı cinsiyete göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. Buna göre erkekler arasındaki inançsızlık oranı (%72) kadınlar arasındaki inançsızlık oranından yüksektir (%46,5) ve erkekler (=4,05 SD=1,15) kadınlardan (=3,59 SD=1,25) daha yüksek DİSOL puanına sahiptir ($p=,000$). Yaş grupları ile inançsızlık arasındaki ilişki incelendiğinde, anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Yaşanılan yere göre Tanrı'ya inanç anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p<,05$). Buna göre büyükşehirde yaşayanlar arasındaki inançsızlık oranı ve DİSOL puan ortalaması (=4,11 SD=1,06) diğer gruplardan yüksektir. Gelir düzeyi ile inançsızlık karşılaştırıldığında, anlamlı bir fark tespit edilememiştir. İnançsızların oranı eğitim düzeyine göre farklılaşmaktadır

($\chi^2=12,271$ $p<,05$). İnançsızların en yüksek orana sahip olduğu eğitim düzeyi ön lisans (%77,4) ve düzeyler arasındaki fark anlamlıdır ($p<,05$). Lisansın aşağı eğitim düzeyine sahip olanların DİSOL puan ortalaması (=4,08 SD=1,07), lisans veya üstü eğitim düzeyine sahip olanların DİSOL puan ortalamasından (=3,78 SD=1,29) yüksektir ($p<,05$). Medeni hal değişkeni incelendiğinde, gruplar arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Dini geçmişe bakıldığında ise hayatının herhangi bir döneminde Alevi olduğunu beyan edenler arasında inanca olmayanların oranının (%77,4), hayatının herhangi bir döneminde Sünni olduğunu beyan edenler arasındaki inanca olmayanların oranından (%58,3) anlamlı biçimde yüksek olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2=26,037$ $p=,000$). İnançsızların çok büyük bir oranının (%78,68) sol siyasi görüşe sahip olduğu tespit edilmiştir. Sahip olunan çocuk sayısı bakımından inancılılar ve inanca olmayanlar arasında bir fark yoktur.

Daha önce dünya genelinde yapılan araştırma bulguları incelendiğinde, cinsiyet değişkenine ilişkin bulguların evrensel olduğu ve erkekler arasında inanca olmayış oranının kadınlardan daha yüksek olduğu görülmüştür (Veevers ve Cousineau, 1980; Silver, 2013; Vernon, 1968; Baker ve Smith, 2009; Hunsberger ve Altemeyer, 2006; Beit-Hallahmi, 2007; Cragun vd., 2012; Eurobarometer, 2005; Khalil ve Bilici, 2007; Bainbridge, 2005). Ancak yaş, gelir durumu, eğitim, medeni hal gibi değişkenler ile inanca olmayış arasındaki ilişki ülkeden ülkeye farklılaşmaktadır (Keysar ve Navarro-Rivera, 2013). Bu resim, sosyal çevrenin etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

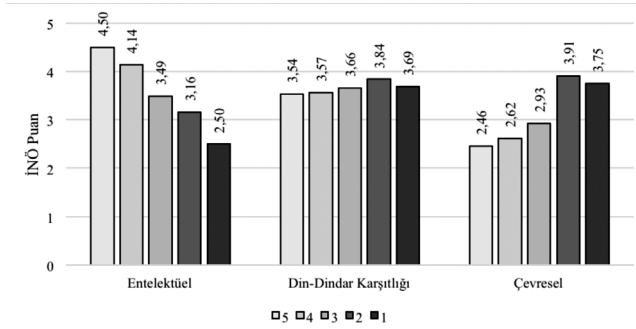
İnanca olmayışın Nedenleri: Entelektüel Faktörler

İNÖ, entelektüel (İNÖ-1), çevresel (İNÖ-2) ve din-dindar karşıtlığı (İNÖ-3) olmak üzere üç alt ölçekten oluşmaktadır. Birinci alt ölçek, tıpkı RANGES entelektüellik alt ölçüğünde olduğu gibi, bireyin inanca olmayışının nedeni olarak entelektüel sebepleri görüp görmediğini, çevresellik alt ölçüğü ise sosyal çevrenin inanca olmayışını tercih etmede ne derece etkili olduğunu ölçmektedir. Üçüncü alt ölçekten yüksek puan almak din kurumunun gereksizliği düşüncesini, dindar veya din adamı karşıtlığını ve dinden veya dindarlardan zarar görüldüğü düşüncesini yansıtmaktadır.

Grafik 1: İnanca olmayışın Nedenleri

Beklenildiği üzere inanca olmayanlar en fazla entelektüel sebeplere vurgu yapmaktadır (4,43). Bu veriye göre H_2 doğrulanmıştır. İnanca olmayanlara karşı inancılılar, inanca olmayanların din-dindar karşıtlığı nedeniyle (3,64) ve çevresel (3,26) sebeplerle inanca olmayışa yöneldiğini düşünmektedir (Grafik 1).

Grafik 2: DİSOL Puanlarına Göre İnançsızlık Nedenleri

Düşük DİSOL puanı alanlar çevresel sebepleri, yüksek DİSOL puanı alanlar ise entelektüel sebepleri ön plana çıkarmıştır. Entelektüellik alt ölçeği puanı, DİSOL puanıyla birlikte azalmaktadır (Grafik 2). İki değişken arasında pozitif anlamlı bir ilişki vardır ($r=,557$; $p<,01$). İnançlılar çoğunlukla, dindarların veya din adamlarının katı tutumları, dindarların ikiyüzlü davranışları, dini yasakları delme isteği ve bedensel hazları sınırsızca yaşama isteği gibi nedenlerle inançsızlığın tercih edildiğini düşünmektedir. İnançsızlar ise Tanrı'nın varoluşunu mantıklı bulmama, eğitim görme, entelektüel gelişim, dini öğretilerin çelişik olması ve dinin anlamsızlığı gibi nedenlerle inançsızlığı tercih ettiklerini iddia etmektedir. Her iki grup, en az oranda çevresel sebeplere vurgu yapmaktadır. İnançsızların ve inançlıların birbirinden farklı sebepleri öne sürmesi, inançsızlığa neyin yol açtığı konusunda her iki grupta da bir farkındalığın ve algnın olduğunu düşündürmektedir. Yani inançlılar ve inançsızlar, inançsızlığın nedeni olarak işaret edilen şeyin, kendi tercihlerini haklı çıkarma konusunda önem arz ettiğinin farkındadır.

Entelektüel gelişimin en önemli bileşeni eğitim düzeyidir. Bu nedenle entelektüel sebeplere vurgu yapanların daha yüksek eğitim düzeyine sahip olmaları beklenmelidir. Eğitim düzeyi ile inanç/inançsızlık arasındaki ilişki incelendiğinde (Tablo 1), inançlıların inançsızlardan daha yüksek eğitim düzeyine sahip oldukları görülmektedir ($\chi^2=12,271$; $p<,05$). Lisanstan aşağı eğitim düzeyine sahip olanların DİSOL puan ortalaması ($=4,08$ $SD=1,07$), lisans veya üstü eğitim düzeyine sahip olanların DİSOL puan ortalamasından ($=3,78$ $SD=1,29$) yüksektir ($p<,05$).

Tablo 1.
Eğitim Düzeyine Göre DİSOL Puanlarının Karşılaştırılması

	N	Ort	SD	t	p
Lisanstan az	236	4,0890	1,07413	2,872	,004
Lisans veya üstü	266	3,7820	1,29346		

H_1 hipotezine göre "İnançlılar ve inançsızlar arasında eğitim düzeyi açısından anlamlı bir fark yoktur." Bulgular incelendiğinde bu hipotezin yanlışlandığı görülmektedir. Daha önce yapılan ve inançsızların daha eğitilmiş olduklarını gösteren araştırma bulgularından hareketle geliştirilen H_1 hipotezinin yanlışlanması, araştırmanın temel hipotezini destekleyici bir sonuç ortaya koymaktadır. İnançsızların eğitim düzeyinin inançlılara göre daha düşük çıkması, inançsızlığa geçişte entelektüel faktörlerin daha etkin olduğu iddiasını zayıflatmaktadır.

Türk örnekleme eğitim düzeyi ile Tanrı'ya inanç arasında pozitif anlamlı ($r=,129$, $p<,05$) ve dindar/spiritüel olmama arasında negatif anlamlı ($r=-,125$ $p<,05$) korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Eğitim düzeyi ile Tanrı'ya inanç ve DISOL puanı arasındaki ilişki neden-sonuç bağlamında incelendiğinde, basit doğrusal regresyon analizi sonucuna göre, eğitim düzeyi ile DISOL puanı arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($R^2=,016$; $p<,001$). Fakat eğitim düzeyinin dindar/spiritüel olmamayı açıklama düzeyi yalnızca %1'dir (Tablo 2). Eğitim düzeyi ile Tanrı'ya inanç arasındaki ilişkiye bakıldığında da aynı sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 2.*Eğitim Düzeyinin İnançsız Olma Üzerindeki Etkisi*

ANOVA ^b						
Model		Kareler Toplamı	df	Ort Karesi	F	p
1	Regresyon	11,310	1	11,310	7,909	,005 ^a
	Kalan	714,963	500	1,430		
	Toplam	726,273	501			
Katsayılar						
Model		Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	Sig.
		B	Std. Hata	Beta		
1	(Sabite)	4,357	,162		26,889	,000
	Eğitim düzeyi	-,132	,047	-,125	2,812-	,005
a. Prediktörler: Eğitim düzeyi						
b. Bağımlı değişken: DISOL Puanı						

Olgunun daha iyi ortaya konulabilmesi için mülakatta inançsızlık nedenleri ele alınmıştır. Katılımcılara, dünya görüşlerini etkileyen faktörler, önemli dönüm noktaları, zaman içindeki değişim ve bu değişimde etkili olan önemli bir an veya olay olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcılar genellikle birden fazla sebebe vurgu yapmışlardır (ortalama sebep sayısı 2,3). Cevaplar kategorize edilmiş ve sonra bunlar kodlanmıştır. Kodlamalardan hareketle hangi faktöre ne oranda vurgu yapıldığı tespit edilmiştir. Tablo 3'te görüldüğü gibi, dinin anlamsızlığı ve rasyonel düşünme, inançsızlığa geçişte en yüksek oranda gerekçe olarak gösterilmektedir (%23,68). Hemen akabinde ilginç bir sonuç yer almaktadır. Katılımcılar %21 oranında din-dindar karşıtlığı sergilemektedir. Bu kategoriler, kendi aralarında üst kategoriler oluşturacak şekilde gruplandırıldığında, sebepler, temelde entelektüel, çevresel ve duygusal diye sınıflandırılmıştır. Çevresel sebepler %40,8 ve entelektüel sebepler %52,6 orana sahiptir. En düşük oran %6,5 ile duygusal sebeplere aittir. Duygusal sebepler, herhangi bir travmatik olaydan sonra duaların cevapsız kalması veya sevilen bir yakının kaybindan ötürü Tanrı'yı sorumlu görme şeklindedir.

Tablo 3.*Mülakata Katılanlarda İnançsızlığın Nedenleri*

		%
Entelektüel (52,63%)	Kitap okuma	14,47
	Eğitim	14,47
	Dinin anlamsızlığı ve rasyonel akıl yürütme	23,68
Çevresel/sosyal (40,80%)	Aile	6,57
	Sosyal gruplar	13,15
	Din-dindar karşıtlığı	21,05
Duygusal/psşik	Zorlu yaşam olayları	6,57
Toplam		100

Tıpkı ankette olduğu gibi mülakatta da inançsızlık nedeni olarak entelektüel gerekçeler öne sürülmüştür. Daha sonraki sorularda katılımcıların entelektüel olarak aktif olup olmadıkları araştırılmıştır. Katılımcılara ne sıklıkta kitap okudukları sorulmuştur. Katılımcıların yarısı, ayda bir-iki kitap okuduğunu ifade etmiştir (Tablo 4). Türkiye şartlarında bu oldukça iyi bir orandır. Bu kişilerin, inanç ve inançsızlıkla ilgili hangi kitapları okudukları sorularak, soru daha da somutlaştırılmıştır. Verilen cevaplar üç ana kategoriye ayrılmıştır: (1) “inanç veya inançsızlıkla ilgili herhangi bir kitap okumadım”, (2) “Kutsal Kitap, Kur’an, hadis kitapları veya diğer dini kitaplar”, (3) “inançsızlıkla ilgili kitaplar (örn. R. Dawkins, T. Dursun, İ. Arsel)”. Katılımcıların %15’i inanç veya inançsızlıkla ilgili herhangi bir kitap okumadığını belirtmiştir. Katılımcıların %65’i Kutsal Kitap, Kur’an veya diğer dini kitapları okuduğunu belirtmiştir. İnançsızlıkla ilgili en az bir kitap okuyan katılımcıların oranı yalnızca %46’dır. Yani katılımcıların yarısından fazlası, inançsızlıkla ilgili hiçbir kitap okumamıştır. İnançsızlıkla ilgili okunan kitapların çoğunlukla Dawkins’e ait olduğu görülmüştür. Bir kişinin, inanç-inançsızlık konusunda bilgi sahibi olmasını sağlayacak tek kaynak kitaplar değildir. Bu nedenle katılımcılara, inanç/inançsızlıkla ilgili TV veya internet yayınlarını takip edip etmedikleri sorulmuştur. Katılımcıların %37,5’i hayır cevabını verirken, yalnızca %50’si evet cevabını vermiştir.

Tablo 4.*Mülakata Katılanların Kitap Okuma Oranları*

	%
Her gün	18,75
Haftada bir-iki	18,75
Ayda bir-iki	50,00
Nadir	9,38
FY/CY	3,13
Toplam	100

Mülakatta, katılımcılara fikirlerinden etkilendikleri herhangi bir düşünür, filozof veya bilim adamı olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcıların %25’i bu soruya hayır diyerek cevap ver-

miştir. Diğer katılımcılar ise bir veya birkaç isim bildirmiştir. En yüksek oranda bildirilen isim R. Dawkins'tir (%21,8). Bunu daha sonra N. D. Tyson, C. Sagan ve A. Einstein izlemektedir. Bu isimlerin ortak özelliği ise tamamının bilim adamı olmasıdır. İnanç-inançsızlık konusunda kitapları okunan veya fikirleri benimsenen herhangi bir filozofun ismi baskın biçimde ön plana çıkmamıştır.

Tablo 5.
Katılımcıların, Tanrı'nın Olmadığına Dair Kanıtları

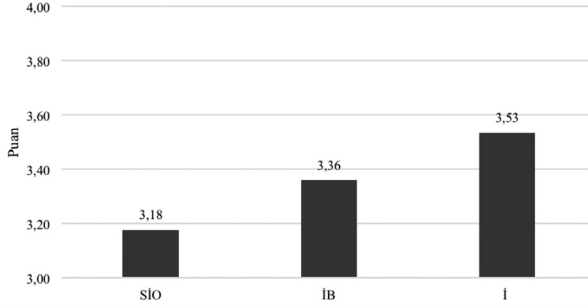
Kategori	Kanıt	%
Bir kanıtı gerekçe gösterenler (53,14%)	Kötülük problemini kanıt olarak sunanlar	21,88
	Bilimsel gelişmeleri veya evrim teorisini kanıt olarak ileri sürenler	15,63
	Dinlerin farklı farklı iddialarda bulunmalarını ve birbirlerini nakzetsmelerini gerekçe gösterenler	9,38
	Dini önermelerin çelişik olmasını gerekçe gösterenler	6,25
Kanıt yok diyenler veya kanıtsızlığı gerekçe gösterenler (40,63%)	Bilmiyorum / Olmayan bir şeyin kanıtı olmaz diyenler	18,75
	Bir Tanrı'nın olduğuna dair kanıt olmamasını gerekçe gösterenler	15,63
	Müddei iddiasını ispatla mükelleftir diyenler	6,25
Psikolojik gerekçeler (3,13%)	Dinden tatmin olmamayı gerekçe gösterenler	3,13
FY/CY		3,13
Toplam		100

Mülakatta, katılımcıların entelektüel sebeplere dayalı olarak inançsızlığa yönelip yönelmediklerini ve entelektüel olarak aktif olup olmadıklarını tespit etmek için bir dizi soru sorulmuştur. Bunlardan biri, bir Tanrı'nın olmadığına dair en güçlü kanıtlarının ne olduğu sorusudur. Bu soruya 1 katılımcı cevap vermemiştir. Diğer 31 kişinin cevaplarına bakıldığında (Tablo 5), katılımcıların %18'i Tanrı'nın olmadığına dair herhangi bir kanıt olmadığını veya olmayan bir şeyin kanıtlanamayacağını söylemiştir. En yüksek orana sahip kanıt kötülük problemidir (%21,8). Daha sonra bilimsel gelişmelerin veya evrim teorisinin bir Tanrı'nın olmadığını gösterdiği iddia edilmektedir (%15,6). Katılımcıların önemli bir kısmı, bir Tanrı'nın olmadığını en önemli kanıtının, bir Tanrı'nın olduğuna dair kanıt olmaması olduğunu söylemiştir (%15,63). Bu cevap kategorileri incelendiğinde, bazılarının, Tanrı'nın olmadığına dair belli kanıtları gerekçe gösterdiği, bazılarının ise Tanrı'nın varlığına dair kanıtsızlığı gerekçe gösterdiği tespit edilmiştir. Yani katılımcıların gerçekte yalnızca %53,14'ü Tanrı'nın olmadığına ilişkin bir kanıt ileri sürmektedir.

Mülakat verileri, inançsızların entelektüel aktivitelerden çok hoşlandıklarını belirttiklerini ama yarıdan fazlasının inançsızlıkla ilgili entelektüel olarak aktif olmadığını göstermektedir. Buna göre H_4 hipotezi (*İnançsızların çoğunluğu entelektüel olarak aktif değildir*) doğrulanmıştır.

İnançsızlığın Nedenleri: Çevresel Faktörler

Katılımcıların ergenlik dönemlerinde ebeveynleriyle ilişkilerini ölçen EDEİ verileri değerlendirildiğinde, grupların ayrı ayrı puan ortalamaları alındığında en yüksek puan inançlılarda (3,53), daha sonra inançsız olarak büyüyenlerde (3,36) ve en düşük puan da sonradan inançsız olanlarda (3,18) görülmüştür (Grafik 3). SİO'nun EDEİ puanı, yani ergenlik dönemlerinde ebeveynleriyle olumlu ilişki düzeyleri, diğer iki gruptan daha düşüktür.

Grafik 3: EDEİ Puan Ortalamalarının SİO, İB ve İ Arasında Dağılımı

Gruplar arasındaki puan farkının anlamlı olup olmadığını öğrenmek için tek yönlü ANOVA yapılmıştır (Tablo 6). ANOVA sonuçlarına göre gruplar arasındaki puan farkı anlamlıdır ($p < ,001$).

Tablo 6.
EDEİ Puan Ortalamalarının SİO, İB ve İ Arasında Karşılaştırılması

	N	Ort	SD	Std. Hata	Ortalama için 95% güven aralığı		Min	Max	F	p
					Alt sınır	Üst sınır				
SİO	261	3,1762	,87243	,05400	3,0699	3,2826	1,00	5,00	8,600	,000
İB	67	3,3582	,82748	,10354	3,1515	3,5649	2,00	5,00		
İ	165	3,5333	,87327	,06798	3,3991	3,6667	1,00	5,00		
Toplam	493	3,3205	,88272	,03976	3,2424	3,3986	1,00	5,00		

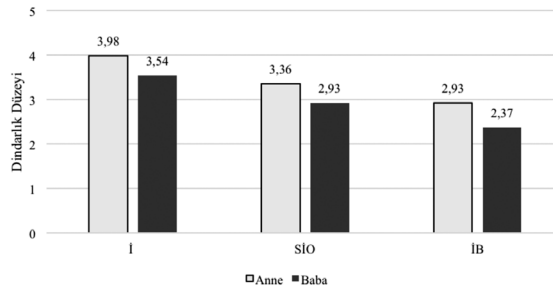
İnançsızların ergenlik dönemlerinde aileleri ile ilişkilerinin daha kötü olması ve özellikle de sonradan inançsız olanların daha kötü ilişkilere sahip olmaları, aile ilişkilerinin inançsızlığa geçişte nedensel bir etkisinin olabileceğini göstermektedir. Ergenlik döneminde ebeveynle ilişki ile inançsızlık arasında nedensel bir ilişki olup olmadığına dair yapılan doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre, ergenlik dönemindeki ilişki, inançsız olmayı %3 oranında açıklamaktadır ($p < ,001$). Bu ilişkinin daha açık biçimde ortaya konulabilmesi için üç grubun aile yapıları karşılaştırılmıştır. Bu araştırmada, aile yapıları dört yönden karşılaştırılmıştır: (1) anne ve babayı çocukluk döneminde kaybetme (2) anne ve babayla çocukluk döneminde birlikte olma (3) anne-babanın birliktelik durumu (4) anne-babanın dindarlık durumu.

Anket verilerine göre, çocukken anne-babayı kaybetmenin veya anne-babadan ayrı büyümenin herhangi bir şekilde inanç/inançsızlıkla ilişkili olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 7.
SİO, İB ve İ'nin Anne-Baba Birliktelik Durumları

		Anne-baba birliktelik durumu		
		Boşandılar	Boşanmadılar ama ayrılar	Hiç ayrılmadılar
SİO	Tanrı'ya inanç içinde %	12,7	3,5	83,8
	Anne-baba birliktelik durumu içinde %	61,1	52,9	51,7
İB	Tanrı'ya inanç içinde %	19,4	3	77,6
	Anne-baba birliktelik durumu içinde %	24,1	11,8	12,4
İ	Tanrı'ya inanç içinde %	4,8	3,6	91,5
	Anne-baba birliktelik durumu içinde %	14,8	35,3	36

Anne-baba birliktelik durumu incelendiğinde (Tablo 7), sonradan inançsız olanlar ile inançsız büyüyenler arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2=12,026$; $p<,05$). Anne-babası boşanmışlar arasında ilk sırada inançsız olarak büyüyenler gelmektedir (%19,4). Bunu sonradan inançsız olanlar (%12,7) ve inançlılar (%4,8) takip etmektedir. Anne-babanın birliktelik durumu, doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre, inançsız olmayı %1 oranında açıklamaktadır ($R^2=0,15$; $p<,001$).

Grafik 4: SİO, İB ve İ'nin Anne-Baba Dindarlık Düzeyleri

Aile yapısıyla ilgili dördüncü bileşen, anne-babanın dindarlık düzeyidir. Anne-baba dindarlığı incelendiğinde (Grafik 4), beklenildiği üzere anne-baba dindarlığı gruplar arasında en yüksekten en düşüğe doğru şöyle sıralanmaktadır: inançlılar (Anne-3,98; Baba-3,54), sonradan inançsız olanlar (3,36; 2,93), inançsız/dinsiz olarak büyüyenler (2,93; 2,37). İnançlıların anne-babaları diğer grupların anne-babalarından daha dindardır. Anne-babası en az dindar olan grup ise inançsız olarak büyüyenlerdir. Gruplar arasındaki fark ANOVA ile test edildiğinde (Tablo 8), bu farkların istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür ($p<,01$). Bir diğer ilginç sonuç ise tüm gruplarda annelerin babalardan daha dindar olduğudur.

Tablo 8.*SİO, İB ve İ'nin Anne-Baba Dindarlık Düzeyinin Karşılaştırılması*

		N	Ort	SD	Std. Hata	Ortalama için 95% güven aralığı		Min	Max	F	p
						Alt sınır	Üst sınır				
Anne dindarlığı	SİO	261	3,3563	1,34431	,08321	3,1925	3,5202	,00	5,00	20,522	,000
	İB	71	2,9254	1,38513	,16922	2,5875	3,2632	,00	5,00		
	İ	170	3,9818	1,07336	,08356	3,8168	4,1468	,00	5,00		
	Toplam	502	3,5071	1,31534	,05924	3,3907	3,6235	,00	5,00		
Baba dindarlığı	SİO	261	2,9272	1,38066	,08546	2,7589	3,0955	,00	5,00	20,538	,000
	İB	67	2,3731	1,42314	,17386	2,0260	2,7203	,00	5,00		
	İ	165	3,5394	1,24693	,09707	3,3477	3,7311	,00	5,00		
	Toplam	493	3,0568	1,39570	,06286	2,9333	3,1803	,00	5,00		

Tablo 9.*Mülakata Katılanların Anne-Baba Dindarlık Düzeyleri*

		M	SD	d
Kadın	Anne dindarlığı	2,55	1,305	0,39
	Baba dindarlığı	2,09	1,083	
	İki ebeveynin ortalama dindarlığı	2,32		
Erkek	Anne dindarlığı	2,86	1,166	0,2
	Baba dindarlığı	2,62	1,396	
	İki ebeveynin ortalama dindarlığı	2,74		
Toplam	Anne dindarlığı	2,75	1,225	0,12
	Baba dindarlığı	2,60	1,200	
	İki ebeveynin ortalama dindarlığı	2,68		

Anne dindarlığı ile baba dindarlığının, ayrı ayrı olmak üzere, inançsızlıkla arasında hangi düzeyde nedensel bir ilişki olduğu incelenmiştir. Doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre annenin dindarlığı %7 ($p < ,001$) ve babanın dindarlığı %9 ($p < ,001$) oranında inançsızlık üzerinde etkilidir. Mülakata katılanların anne-baba dindarlıkları incelendiğinde (Tablo 9), ebeveynlerin ortalama dindarlık puanı 2,68 olarak bulunmuştur. Yani katılımcıların ebeveynleri, beşli bir skalada, ortalama olarak iki ile üç arasında bir puana sahiptirler ve bu, katılımcıların ebeveynlerinin dindar olmadığını veya düşük dindarlık düzeyine sahip olduklarını göstermektedir. Anne ve baba dindarlığına ayrı ayrı bakıldığında annelerin (2,75) babalara göre (2,60) daha dindar oldukları görülmüştür. Bu veri, anket verileriyle uyumludur. Fakat anne ve baba dindarlığı arasındaki farkın etki boyutu küçüktür ($d = ,12$).

Cinsiyetlere göre anne-baba dindarlığı ele alındığında, ilginç bir sonuç elde edilmiştir. Buna göre, erkek inançsızların ebeveynleri (2,74) kadın inançsızların ebeveynlerine göre (2,32) daha dindardır. Yani ebeveynlerin daha az dindar olması durumunda kız çocukları inançsız-

İlğa yönelme konusunda bundan daha çok etkilenmektedir. Katılımcının cinsiyetine göre, hangi ebeveynin daha dindar olduğuna bakıldığında, kadınlarda ve erkeklerde annenin babaya göre daha dindar olduğu bulunmuştur. Fakat kadınlarda anne dindarlığı (2,55) erkeklerde anne dindarlığına (2,86) göre daha düşüktür ($d=,25$). Aynı şekilde kadınlarda babanın dindarlığı (2,09), erkeklerde babanın dindarlığına göre (2,62) daha düşüktür ($d=,42$).

Tablo 10.*Mülakata Katılanların Anne-Babalarının Dine Yaklaşımları*

	Anne %	Baba %	Toplam %
Dindar değil / Dinsiz / İnançsız	15,63	27,59	21,31
Spiritüel	3,13	6,90	4,91
Öylesine inanır	31,25	17,24	24,59
Dindar/İnançlı	50,00	48,28	49,18
Toplam	100	100	100

Mülakatta katılımcılara, anneniz ve babanız din-inanç-inançsızlık konusuna nasıl bakmaktadır diye sorulmuştur. Verilen cevaplar analiz edilip kategorilendirildiğinde yukarıdaki gibi bir tablo elde edilmiştir (Tablo 10). Buna göre anne babasının dindar olmadığını, dinsiz olduğunu veya inançsız olduğunu söyleyenlerin oranı toplamda %21'dir. Katılımcıların yarısı ise anne babasının dindar veya inançlı olduğunu belirtmiştir. Dikkat çeken veri ise bu kişilerin ebeveynlerinin dine ve inanca bakışını "öylesine inanıyor" şeklinde tanımlamasıdır. Bu kişiler, anne babasının sosyal baskıdan ötürü, geleneksel olarak kültürel olarak veya öylesine bir dini kimlik taşıdığını ve dinin onların yaşamında hiçbir anlam ifade etmediğini belirtmektedir. Bir katılımcı ebeveyninin durumunu şöyle özetlemektedir: "dindarlık ona çok fazla geliyor, ama inançsızlığa da cesaret edemiyor." Katılımcıların, yaklaşık yarısının anne babası öylesine inanan, dindar olmayan, dinsiz veya inançsız bireylerdir. Elde edilen bulgular, inançsızlığa yönelmede anne babanın inançsız olmasının veya dine ilgisiz olmasının ne derece büyük etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Wilson ve Sherkat'ın (1994) yaptığı araştırma, ebeveynlerin, çocuklarının inanç konusunda kendilerine benzemesini istediklerini göstermiştir (s. 150). Buna göre, dindar anne-babaların çocuklarının ileriki yaşlarda dindar olma ihtimali daha yüksekken, çocuklukta dinden uzak veya çok az dindar bir aile ortamında bulunmak ileriki yaşlarda dinden uzaklaşmaya neden olabilmektedir (Hunsberger ve Altemeyer, 2006, s. 42; Hunsberger, 1983, s. 26; Brinkerhoff ve Mackie, 1993, s. 244; Baker ve Smith, 2009, s. 720). Anne-babanın dindarlıklarının ayrı ayrı ileriki yaşlarda dinden çıkmaya etki düzeyleri araştırıldığında, annenin dindarlığının, çocuğun dindar kalmasında daha etkin rol oynadığı bulunmuştur (Voas ve McAndrew, 2012, s. 34; Hunsberger ve Brown, 1984, s. 247). Eğer baba dinsiz ise çocukların dinsiz olma oranı %17, eğer anne dinsiz ise bu oran %50 ve eğer her iki ebeveyn de dinsizse bu oran %84'tür (Zuckerman, 2009, s. 958). Voas ve McAndrew'nun (2012) araştırmalarına göre, anne dindar, baba dinsiz olduğunda kız çocuklar erkeklere göre daha dindardır. Ama baba dindar, anne dinsiz olduğunda ise erkek çocuklar daha dindardır. Bu durum, çocuğun aynı cinsiyetteki ebeveynin dindarlığından daha çok etkilendiğini göstermektedir.

Peki sonradan inancaşız olanlar dindar ebeveynleriyle daha olumsuz bir ilişkiye mi sahiptir? Bu sorunun cevabını bulabilmek için, sonradan inancaşız olanların EDEİ puanları ve anne-babalarının dindarlık düzeyleri karşılaştırılmıştır.

Tablo 11.*SİO'nun Dindar Ebeveynle İlişki Düzeyi*

Ebeveyn Dindarlığı	EDEİ		
	M	SD	d
Düşük (2-1 puan)	3,30	0,89	0,298
Yüksek (5-4 puan)	3,04	0,85	

Tablo 11'de görüldüğü gibi, sonradan inancaşız olanlarda, anne-baba dindar ise daha düşük EDEİ puanı (3,04) alınmaktadır. Yani, sonradan inancaşız olanlar, ergenlik döneminde, anne-babaları dindarsa kendileriyle daha fazla problem yaşamışlardır. Aynı olgu, mülakat verilerinde de incelenmiştir. Mülakat verilerinden hareketle inancaşız bireylerin, dindar veya dindar olmayan ebeveynlerle nasıl bir ilişkileri olduğu araştırılmıştır. İnancaşızlar, anne baba dindarsa, onunla daha iyi bir ilişki mi kurmaktalar, yoksa daha kötü mü? Birey inancaşız ise ve anne-babasıyla arası iyiyse, anne-babasının inancaşız olduğu öngörülebilir mi? Bu sorulara cevap vermek için Tablo 12'de görüldüğü üzere veriler analiz edilmiştir.

Tablo 12.*Mülakata Katılanların Dindar Ebeveynleriyle İlişki Düzeyleri*

Ebeveynin dindarlık düzeyi	Ebeveyn	Ebeveynle İlişki		
		M	SD	d
Yüksek (5-4 puan)	Anne	3,33	1,155	0,54
	Baba	2,50	1,803	
	Ebeveyn Ort	2,91		
Düşük (2 – 1 puan)	Anne	4,09	0,668	0,98
	Baba	3,00	1,414	
	Ebeveyn Ort	3,54		

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, inancaşızlar, anne-babaları dindar ise onlarla daha zayıf (2,91) ve anne-babaları dindar değilse daha güçlü (3,54) ilişki kurmaktadır. İnancaşızlar, dindar olmayan anne ile daha iyi (4,09) ve dindar olmayan baba ile normal (3,33) bir ilişki içindedir. İnancaşızların, dindar olsun olmasın, anneye nazaran baba ile daha kötü bir ilişkileri olduğu görülmektedir. Baba dindar ise bu ilişkinin düzeyi çok daha düşmektedir (2,5). Görüldüğü gibi, anne-baba inancaşız ise iyi aile ilişkileri, anne-baba inancaşız ise zayıf veya kötü aile ilişkileri ortaya çıkmaktadır. İnancaşızların özellikle babalarıyla ilişkilerinde problem olduğu görülmektedir. İnancaşızlığa yönelmiş birey, anne-babası dindar değilse, onların olumlu tesiri altındadır diyebiliriz. Ama anne-babayla ilişki iyi değilse, olumsuz bir tesir altındadır ve reaksiyoner olarak inancaşızlığa yönelebilir.

Ergenlik döneminde anne-babayla ilişkinin, anne dindarlığının, baba dindarlığının ve anne-baba birliktelik durumunun beraberce inançsızlık üzerindeki etkisini araştırmak için çoklu regresyon analizi yapılmıştır (Tablo 13). Bu olgular beraberce, inançsızlık üzerinde %15 etkiye sahiptir ($R^2=,154$; $p<,001$). Bu verilerle, aile yapısıyla inançsız olma arasında nedensel bir ilişki olduğunu ifade eden H_3 hipotezi doğrulanmıştır.

Tablo 13.*Aile Yapısının İnançsızlık Üzerindeki Etkisi*

ANOVA ^a						
Model		Kareler Toplamı	df	Ort Karesi	F	Sig.
1	Regresyon	111,787	4	27,947	22,555	,000 ^a
	Kalan	613,325	495	1,239		
	Toplam	725,112	499			
Katsayılar						
Model		Standardize Edilmemiş Katsayılar		t	Sig.	
		B	Std. Hata			
1	(Sabite)	5,823	,285	20,437	,000	
	Baba dindarlık	-,168	,046	-,195	3,678-	,000
	Anne dindarlık	-,178	,049	-,194	3,623-	,000
	Anne-baba birliktelik durumu	,049	,080	,026	,615	,539
	EDEİ	-,271	,058	-,197	4,678-	,000

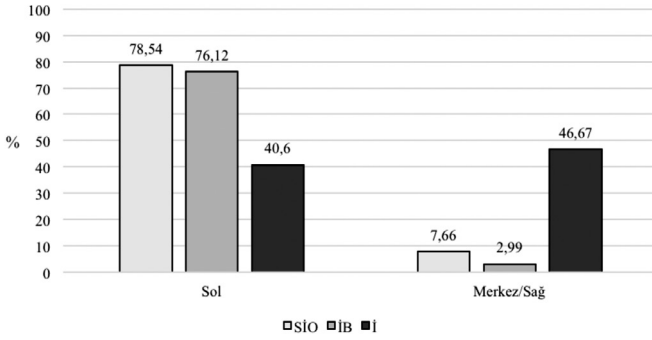
a. Prediktörler: EDEİ, Anne dindarlık, Baba dindarlık, Anne-baba birliktelik durumu,

b. Bağımlı değişken: DİSOL Puanı

İnançsızlığa yönelmede, aile dışındaki en önemli çevresel unsur diğer akrabalardır. Bu nedenle mülakatta, inançsız kişilerin ailelerinde, kendileri, anne-babaları ve kardeşleri dışında hiç inançsız olup olmadığı sorulmuştur. Bu soruya katılımcıların yarısı (%53) hayır yanıtını vermiştir. İnançsızların %13'ü büyükanne/büyükbaba, %12,5'i kuzen, %9'u amca/dayı/hala ve %3'ü tüm ailenin inançsız olduğunu söylemiştir. Yani, katılımcıların %37'si, anne-baba ve kardeşleri dışında ailelerinde inançsız bireyler olduğunu söylemiştir. Diğer çevresel unsur yakın arkadaşlardır. Katılımcılara, başka inançsız/dinsizlerle bağlantınız var mı diye sorulduğunda, katılımcıların %65,63'ü evet cevabını, %25'i hayır cevabını vermiştir. Yine, katılımcılara yakın arkadaşlarının çoğu kendileri gibi inançsız mıdır diye sorulduğunda çoğunluğu (%37,5) evet cevabını, %25'i kısmen cevabını vermiştir. Bu oranlar dikkate alındığında, inançsızların önemli bir kısmının, inançsız bir çevreye sahip olduğu söylenebilir.

Siyasi görüş, bireyin inanç/inançsızlığıyla ilişkili önemli bir çevresel değişkendir. Sol ideolojinin felsefi kodlarında, dinin, toplumun yararına olmadığı düşüncesi hâkimdir ve bu ideolojik temele göre din, toplumsal eşitlik ve adaletin önünde bir engeldir ve emek sömürsününün bir aracı

olarak işlev görmektedir. Dünya genelinde yapılan birçok araştırma siyasi görüşle, özellikle de sol/liberal görüşle, inançsızlık arasında ilişki olduğunu ortaya koymuştur (Smith, 2013, s. 88; Beit-Hallahmi, 2007, s. 301; Blazo, 2013, s. 96; Cragun vd., 2012, s. 111; Eurobarometer, 2005, s. 10; Keysar ve Navarro-Rivera, 2013, s. 576; Scobie, 1994, s. 95; Hout ve Fischer, 2002, s. 167-168; Spray ve Marx, 1969). Hyman'ın (2007) iddia ettiği gibi solculukla ateizm arasında böylece doğal bir bağlantı vardır (s. 31). İnançsızlığın demografik yapısı başlığı altında ele alındığı üzere, Türkiye'de inançsızların büyük çoğunluğu sol siyasi görüşe sahiptir. Üç grubun siyasi görüşleri incelendiğinde (Grafik 5), sonradan inançsız olanlar arasında ve inançsız büyüyenler arasında sol siyasi görüşe sahip kişilerin yüksek orana sahip oldukları görülmektedir. Gruplar arasındaki bu oran farklılıkları istatistiksel olarak anlamlıdır ($\chi^2=131,155$; $p=,000$).

Grafik 5: SIO, İB, I'nin Siyasi Görüşleri

İnançsızlar içerisinde eski dini mensubiyet oranları incelendiğinde %80,25'i (Sünni ve Alevi) daha önce Müslüman olduğunu belirtmiştir. Mezhepsel bazda bakıldığında, Sünnilik %65,20 ile ilk sıradadır. Hangi mezhepten inançsızlığa geçişin daha fazla olduğuna bakıldığında (Tablo 14) ise Alevi geçmişe sahip olanlar arasında inançsız olanların oranının daha yüksek olduğu görülmüştür ($\chi^2=26,037$ $p=,000$).

Tablo 14.

İnançlılarda ve İnançsızlarda Dini Mensubiyet Oranları

	Dini mensubiyet						
	Hristiyan	Yahudi	Sünni İslam	Alevi	Dinsiz	Diğer	
İnançsız	Tanrıya inanç içinde %	,%3	,%3	%65,2	%15,0	%18,2	,%9
	Eski dini mensubiyet içinde %	%100,0	%100,0	%58,3	%77,4	%86,6	%60,0
İnançlı	Tanrıya inanç içinde %	,%0	,%0	%85,6	%8,0	%5,2	%1,1
	Eski dini mensubiyet içinde %	,%0	,%0	%41,7	%22,6	%13,4	%40,0

Aile yapısının yanı sıra siyasi görüşün ve dini kimliğin inançsızlıkla ilişkili olması, çevresel faktörlerin inançsızlığa geçişte ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Bu veriler inançsızların çoğunun çevresel veya duygusal faktörlerin etkisiyle inançsızlığa yöneldiği şeklindeki hipotezi (H₃) doğrulamaktadır.

Inançsızlığı Gerekçeleştirme

Mülakatta, ister inançsız olarak yetişsin ister sonradan inançsız olsun, inançsızların çoğu, inançsız olmalarının rasyonel gerekçeleri olduğunu ve Tanrı'ya inanmanın mantıklı bulunmaması nedeniyle veya Tanrı'nın varlığının kanıtı olmaması nedeniyle Tanrı'ya inanmadığını belirtmiştir. Bazıları bir kanıt ileri sürerken, katılımcıların çoğunluğu, olmayan bir şeyin ispatlanamayacağı savını ileri sürmekte, yani Tanrı'nın varlığına kanıt olmayışını gerekçe göstermektedir. Kanıt gösterenlerin, hangi kanıtı veya kanıtları ileri sürdükleri incelendiğinde, çoğunlukla kötülük problemi ve bilimsel gelişmeler ön plana çıkmaktadır. Kitap okuma sıklıkları ayda bir-iki kitap düzeyinde olan bu kişilerin çok azı inançsızlıkla ilgili kitap okumuştur. "Niçin inançsızsınız" diye sorulduğunda katılımcılar benzer cevapları vermektedir: "çünkü başka türlü olmanın bir yolu yok; bir Tanrı'nın varlığının bir nedeni veya kanıtı olmalı", "yaratıldık mı, ...bilmiyorum... yaratıldıysak, bunu öğrenmememiz için bir sebep yok..." Fakat hayat hikâyeleri incelendiğinde, rasyonel çabanın, eğitimin, entelektüel gelişimin, mantık yürütmenin veya dinlerdeki çelişkileri görmenin bir sebep değil, sonuç olduğu veya sürecin ileriki aşamalarında ortaya çıkan tamamlayıcı unsur olduğu görülmektedir. Örneğin katılımcılardan Michael inançsızlığa geçişini şöyle ifade etmektedir:

Anne-babamın boşanması benim muhafazakâr Yedinci Gün Adventistleri'nden liberal Yedinci Gün Adventistlere yönelmeme neden oldu. Nihai olarak kiliseden dışlanmak benim çok daha liberal bir alana kaymama neden oldu. Böylece Hristiyanlığı sorgulamaya başladım. Yeni çevremdeki insanlarla gerçekleştirdiğim sohbetler benim zamanla dinden çıkmama ve ateist olmama neden oldu. Tüm bu olaylar, düşüncenin seyri açısından kayda değer. İnsanların niçin ihtida ettiklerini veya irtidat ettiklerini daha iyi anlıyorum. Sanırım bu konudaki en önemli şey içinde bulunulan kültürel bağlam. Şimdi, insanların yaşam tecrübelerinin etkisiyle fikirlerinin nasıl değiştiğini veya geliştiğini veya kendilerinin bu tecrübelere nasıl karşılık verdiklerini anlıyorum. Onlar ya daha da inançlarına bağlıyorlar ya da inançlarını terk ederek bilişsel çelişkiyen kurtuluyorlar ki benimki böyle oldu.

Entelektüel olarak aktif bir inançsız olan Michael, inançsızlığa geçişinin temelde çevresel faktörlerin etkisiyle başladığını ifade etmiştir. Fakat inançsızların birçoğu bunu tam olarak böyle ifade etmemektedir. Hayatının belli bir döneminde dinden çıkan kimseler, entelektüel faaliyetler neticesinde inançsızlığa yöneldiklerini iddia etseler de bu kimselerden yarıdan daha azı gerçek anlamda entelektüel olarak aktiftir. İnançla veya inançsızlıkla ilgili okumalar yapan, faaliyetlerde bulunan, Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda fikirler geliştiren kişilerden bazıları ise bunları inançsızlığa geçişin başlatıcı unsuru olarak kullanmamış, çevresel şartların hazırladıkları zeminde, daha sonra bu entelektüel faktörlerin etkisiyle inançsızlıklarını pekiştirmişlerdir. Mülakata katılanların hayat hikâyeleri incelendiğinde, 32 kişiden, 8'inin (%25) inançsız olarak büyüdüğü ve tamamının çevresel faktörlerin etkisiyle inançsız olduğu; sonradan dini inancını terk ederek inançsız olan 24 kişiden 3'ünün (%9,37) çevresel sebeplere atıf yaptığı; sonradan inançsız olan ve entelektüel sebeplere atıf yapan 21 kişiden 12'sinin (%37,5) gerçekte çevresel sebeplerle inançsız olduğu ve entelektüel olarak aktif olmadığı tespit edilmiştir. Yani katılımcılardan %71,87'si çevresel-duygusal sebeplerle

inançsız olmuştur. Entelektüel olarak aktif oldukları tespit edilen 9 kişiden 6'sı (%18,7) önce çevresel sebeplerle inançsızlığa yönelmiş ve sonradan entelektüel bir gelişim göstermiştir. Salt entelektüel sebeplerle inançsızlığa yönelen kişi sayısı 3'tür (%9,7). Görüldüğü gibi gerçekten entelektüel olarak aktif olanların sayısı yalnızca %28,12'dir ve bunlardan çok azında (%9,37) entelektüel sebepler sürecin başlatıcısıdır. Bu veriler inançsızların inançsızlıklarını daha sonra gerekçelendirdikleri yönündeki H₀ hipotezini doğrulamaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Demografik verileri incelendiğinde, inançsızların genel profilinin, daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla birebir örtüşmediği görülmektedir. Bu sonuç, demografik değişkenlerle inançsızlık arasındaki ilişkinin ülkeden ülkeye değişebileceğini, yani kültürel veya çevresel faktörlerin inançsızlığın tercih edilmesine etki edebileceğini göstermektedir.

Bu araştırmada inançsızlığın nedenlerine dair uygulanan ölçekte entelektüel nedenler ilk sırada çıkmıştır. Fakat araştırma verileri incelendiğinde, sonradan inançsız olanların eğitim düzeyinin, inançlılardan ve inançsız büyüyenlerden düşük olduğu görülmüştür. Ayrıca inançsızların yarıdan fazlasının inançsızlıkla ilgili hiçbir kitap okumadığı, hiçbir TV veya internet yayını takip etmediği, Tanrı'nın yokluğuna dair bir kanıt ileri sürmediği görülmüştür. Bu veriler inançsızların entelektüel olarak aktif olduklarını düşündüklerini ama gerçekte çoğunluğunun inançsızlık konusunda entelektüel olarak aktif olmadığını göstermiştir.

İnançlıların, sonradan inançsız olanların ve inançsız büyüyenlerin aile yapıları incelendiğinde, inançsız büyüyenlerin arasında anne-babası boşanmış olanların oranı ilk sırada, sonradan inançsız olanların ikinci sırada ve inançlıların son sırada çıkmaktadır. Bu veriler, anne-baba birlikteliğinin bozulmasının bireyi inançsızlığa yöneltebileceğini göstermektedir. Katılımcıların ergenlik döneminde ebeveynle ilişki durumlarına bakıldığında, sonradan inançsız olanların ebeveynleriyle daha kötü bir ilişkiye sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca inançsızlığa geçiş, sol siyasi görüşe ve Alevi geçmişe sahip olmakla doğrudan ilişkilidir. Bu veriler, bireyin ailesiyle problem yaşamasının, parçalanmış aile yapısının, içinde bulunduğu toplumun/kültürün hâkim inancına ve değerlerine yabancılaşmanın, belli bir inanç ve kültür çevresi içinde sosyalleşmenin, bazı siyasal hareketlere dâhil olmanın inançsızlığa yönelmeye neden olduğunu veya inançsızlığa geçişi hızlandırdığını göstermektedir. İnançsız büyüyenlerin aileleri inançsız, inançlıların aileleri inançlı ve sonradan inançsız olanların aileleri ise düşük dindarlık düzeyine sahiptir. Sonradan inançsız olanların aileleri çoğunlukla dine ilgisiz veya sekülerdir. Bu olgu, inançsız veya inançlı büyüyenlerin ailelerini model aldıklarını, sonradan inançsız olanların ise seküler bir çevrede sosyalleşerek, ebeveynlerinin dine ilgisizliğini bir nesil sonra inançsızlığa taşıdığını göstermektedir. Sonradan inançsız olanların ergenlik dönemlerinde anne-babalarıyla ilişkilerinin, diğer gruplara göre daha kötü olması, üstelik anne-baba dindar ise ilişkinin daha da kötüleşmesi, bireyin inançsız bir çevreye yönelmesinin sebeplerinden birisi olabilir.

Elde edilen bulgular, inançsızların inançsızlık nedenleri olarak entelektüel sebepleri görme/gösterme eğiliminde olduklarını, bazılarının daha sonra inançsızlıklarını rasyonel olarak gerekçelendirdiklerini göstermektedir. Bu kişiler birkaç nedenden ötürü entelektüel sebepleri ön plana çıkarmaktadırlar. (1) Bunlardan birincisi, inançsız veya dine ilgisiz olmakla geliş-

miş olmak arasında bir bağ olduğuna dair oluşturulmuş suni toplumsal kodlardır. Nitekim Çınar'a (2005) göre Türkiye'de seküler, şehirli, entelektüel, eğitilmiş ve modern olmak aynı çevrenin sahip olacağı özelliklerken, karşısında dindar, kırsal, cahil, eğitimsiz ve geri kalmış bir blok olduğu algısı vardır (s. 47). Bu anlamda birçok kişi için dindar olup olmadıklarına verdikleri "dindar değilim" cevabı aslında "ben modernim, liberalim, sekülerim, aydınım" demektir (Casanova, 2009, s. 1054-1056). Aronson'un (2004) dediği gibi insan, akıllı ve başarılı insanların kendi tarafında, aptal ve başarısız insanların ise diğer tarafta olmasını ister (s. 153). Dolayısıyla kişinin kendi bulunduğu tarafın entelektüel olarak daha gelişmiş olduğunu düşünmesi normaldir. (2) İkincisi, tutum değişiminin ilkeleri ile ilgilidir. İnsanın ne yaptığı, ne düşündüğünü önelemektedir (Zajonc, 2001, s. 226). Yani duygu ve davranış düşünceden önce gelmektedir, ama tercih nedeni sorulduğunda kişi bunu rasyonel olarak gerekçelendirmektedir (Zajonc ve Markus, 1982, s. 123-128). Birey tutum değişiminden sonra başka kaynaklardan elde ettiği yeni fikirleri, tutum değişimine yol açan kendi fikirleriymiş gibi sunmaktadır. Gerçekte olan şey, insanın zamanla davranışına uygun bir tutum benimsemesidir. Kişi, sahip olduğu bir tutuma ters bir davranışta bulunduğu anda, davranışı geri almak mümkün olmadığı için, genellikle tutumu değiştirme yoluna gitmektedir (Taylor, 2012, s. 148-149). Yani dine ilgisiz veya "Tanrı yokmuş gibi yaşayan" bireylerin zamanla Tanrı'nın varlığını reddetmeleri, aslında düşünceyi davranışa uygun hale getirmektedir. Kişi, yeni tutumunu neye göre değiştirdiği sorulduğunda afektif değil bilişsel faktörleri ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca yeni tutumunu rasyonel olarak gerekçelendirme gereksinimi duyduğu için bu yönde söylemde ve faaliyette bulunması gayet olasıdır.

Bu veriler beraberce değerlendirildiğinde, inançsızlığa yönelmede afektif faktörlerin bilişsel faktörlere göre daha etkili olduğunu göstermektedir. Zajonc ve Markus'a (1982) göre birçok durumda tercihlerimizde afektif faktörler (duygusal ve davranışsal) önce gelmektedir. Dışsal bir takım etkilerle tercih ve tutumlarımızı oluşturur veya değiştiririz. Ancak çoğu zaman birey bunların farkında değildir. Çevre ve hayatın ilk dönemlerinde yaşanan olaylar, tutumları edinmede veya değiştirmede çok etkilidir. Bu durum, Yaşam Seyri Yaklaşımı'yla (*Life Course Approach*) daha iyi açıklanabilir. Bu yaklaşıma göre birey ve çevre arasında dinamik bir değişim ve etkileşim vardır. Gelişim psikolojisindeki teoriler, insanın hayatında belli dönemlerde meydana gelen olaylara dikkatlerini vermektedir. Bu dönemsel olayların evrensel ve kaçınılmaz oldukları, istisnaları olmakla birlikte, hemen her bireyin bu yoldan yürüdüğü kabul edilir. Fakat YSY, tarihsel zamana, coğrafi yaşama, sosyal konuma, sosyal bağ ve arkadaşlara, kültürel etkilere ve bireysel gelişim ve tecrübelerle dikkat çekmektedir. Biyolojik-psikolojik-manevi bir varlık olarak kişi ve çevresi bir bütündür (Hutchison, 2008, s. 11-34). Kişi, bu çok boyutlu çevre içerisinde varlığa gelir ve varlığını devam ettirir. Kişi, belli bir zamanın, kültürün, toplumun ve inanç sisteminin içerisinde neşet eder. Bundan ötürü, kişinin bugün aldığı kararlar, tüm bu yaşam seyri içerisindeki bileşenlerin ortak tesiriyle alınmış kararlardır. Bu kararların salt anlık mantıksal bilişsel ürünler olarak görülmesi düşünülemez. İnsanların kararları salt bilişsel değil, bağlamsaldır.

Araştırma bulgularından hareketle inançsızlığın hem epistemolojik anlamda hem de gelişim seyri açısından inançla aynı kategoride değerlendirilebileceği sonucuna ulaşılabilir. İnançsızlığın gelişimi de tıpkı inancın gelişimine benzemektedir. Her ikisi de çok sayıda faktörün girift ilişkileri neticesinde oluşmaktadır. Ancak çevresel faktörler diğerlerine göre daha etkilidir ve inanç afektif olarak oluşmaktadır. İnanç gelişimi araştırmalarında bu tespit

önemli bir yere oturmalıdır. Nitekim inançlı bireyler de kendi inançlarının entelektüel faktörlerin etkisiyle oluştuğunu düşünebilmektedir. Oysa dini inancın da çoğunlukla çevresel faktörlerin etkisiyle oluştuğu muhtemeldir.

İleride yapılacak araştırmalar ve din psikolojisi alanı için çeşitli önerilerde bulunmak mümkündür. Din psikolojisi literatürü içerisinde inanç psikolojisi başlığı altında veya yeni bir başlık şeklinde inançsızlık psikolojisi ele alınmalıdır. İnançsızlığın yapısıyla ve nasıl oluştuğuyla ilgili daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü inançsızlık, farklı tipleri olan çok boyutlu bir olgudur. Örneğin, inançsızlık ile eğitilmiş olmak arasındaki ilişkiyi daha iyi ortaya koyabilmek için Türkiye’de seçkin bilim insanlarının inanç-inançsızlık eğilimleri ve daha sonra da nasıl bir sosyal çevreden geldikleri ele alınabilir. Ayrıca dünya din psikolojisi literatüründe örneğine çok az rastlanan IQ ile inanç-inançsızlık arasındaki ilişkiye dair araştırmalar, bilişsel kabiliyetlerin artmasıyla inançsızlığa yönelmenin başladığı iddiasına ışık tutacaktır. Cevap bekleyen bir diğer soru ise inançsızlığın bir kişilik tipiyle ilişkili olup olmadığıdır. Bu konuda henüz hiçbir çalışma yapılmamıştır. Din psikolojisi alanı içerisinde inançsızlık konusu henüz çok yeni sayılabileceği için, bu konudaki araştırmalarda kullanılacak yeterli sayıda ölçek bulunmamaktadır. Türkçe ölçeklerin geliştirilmesine büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır.